

УДК 338.43.63

Л. Л. Кірова

О. С. Петков

РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРУ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ЦСЄ) З ТОЧКИ ЗОРУ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

***Анотація.** Проаналізовано процеси кластеризації сільськогосподарського виробництва та запропоновано основні механізми розвитку.*

***Ключові слова:** конкуренція, кластер, агропродовольча система, кластеризація, сільськогосподарське виробництво, продуктивність праці.*

***Summary.** The process of agricultural production and the clustering proposed basic mechanisms of development.*

***Key words:** competition, cluster, agro-food system, clustering, agricultural production, productivity.*

Постановка проблеми. Конкурентне оточення для більшості малих за розмірами суб'єктів господарювання в агропродовольчій системі транзитивних країн і країн з ринковою економікою, що розвивається, змінилося драматично протягом останніх двох десятиліть. Їх нове оточення характеризується глобалізацією, лібералізацією і глибокими організаційними, інституційними й технологічними зрушеннями. Успішність фірм у таких країнах тепер не встановлюється тільки на основі порівняння з вітчизняними конкурентами на внутрішніх ринках, а швидше визначається міжнародними порівняннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми процесу кластеризації сільськогосподарського виробництва та світового сільськогосподарського ринку досліджуються такими вітчизняними і зарубіжними науковцями, як О. Амоша, В. Білчак, В. Будкін, Б. Буркінський, О. Вишняков, Д. Віллерс, В. Євдокименко, М. Козоріз, М. Ленд'єл, Т. Лієвські, В. Ляшенко, Ю. Макогон, З. Макела, Г. Медве-Белинт, А. Мельник, В. Мікловда, Н. Мікула, Л. О'Довд,

Р. Ратті, М. Перкман, С. Свенсон, І. Студенніков, Г.-М. Чуді та ін.

Мета статті — розглянути та проаналізувати розвиток аграрного сектору в сучасних світогосподарських умовах, проаналізувати процес кластеризації сільськогосподарського виробництва та запропонувати шляхи розвитку транскордонних кластерів в АПК прикордонних регіонів.

Виклад основного матеріалу. З початку розпаду СРСР серед колишніх її членів Україна мала найменше падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (індекси: 1990 р. — 186,7 %, 2004 р. — 118,4 %, 2012 р. — 129,1 %) [1]. Але в 2009 р. ці індикатори мали такий вид: Україна — 79,0 %, Росія — 81,5 %, Казахстан — 85,3 %; 2011 р. — Україна 129,1 %, Росія — 116 %, Казахстан — 140,5 %. Таким чином, співвідношення у темпах зростання аграрного виробництва між цими країнами змінилося на протилежне.

На тлі держав ЦСЄ (1990–2012 рр.) Україна показала найбільше падіння (69,1 %) обсягів сільськогосподарської продукції: у Болгарії — 82,7 %, в Угорщині — 70 %, у Польщі — 81,2 %, Румунії —

© Л. Л. Кірова, О. С. Петков, 2015

105,8 %). Скорочення обсягів виробництва в зазначених країнах супроводжувалось скороченням зайнятості в аграрному секторі, тобто мало місце підвищення продуктивності праці працівників сільського господарства у процесі транзитивних змін.

За темпами зростання продуктивності праці Україна займає четверту позицію серед країн ЦСЄ (після Румунії, Білорусі й Угорщини), але за рівнем цього показника серед країн-членів СНД вона обганяє лише Казахстан, відстаючи від Білорусі більш ніж в два рази. Виробництво валової продукції сільського господарства за 1990–2012 рр. у Білорусі, Казахстані, Росії та Україні знизилось на 31,1 %, у т. ч. рослинництва — на 11,8 %, але найбільш усього падіння торкнулось тваринництва — на 47,2 %. Водночас, починаючи з 2000 р., аграрними секторами цих країн було подолано негативну тенденцію постійного зниження виробництва валової продукції сільського господарства; приріст виробництва сільськогосподарської продукції у 2012 р. порівняно з 1990 р. становив 41,6 %, у т. ч. рослинництва — 65,8 %, тваринництва — 17,7 %.

Одним із найбільш загрозливих наслідків тривалого періоду стагнації сектору стало те, що структура виробництва сільськогосподарської продукції з початку ринкових трансформацій значно змістилася у бік особистих селянських господарств [1]. Наприклад, в Україні (2012 р.) ці господарства вирощують майже 90 % овочів та картоплі від загального обсягу їх виробництва, утримують 40,4 % поголів'я великої рогатої худоби та 42,9 % поголів'я свиней.

Поки що не виправдала себе фермерська форма господарювання, яка почала розвиватися в країнах СНД з 90-х років: незважаючи на те, що організаційно-правовою формою господарювання на селі, що переважає інші, є фермерські господарства (наприклад, в Україні їх частка у загальній кількості сільгоспдприємств становить майже 74 %), фермери в країнах СНД виробляють ще незначну частку валової аграрної продукції, особливо у тваринництві.

Забезпеченість сільського господарства країн СНД основними засобами є незадовільною, про що свідчить зменшення їх вартості за останні два десятиліття. Основними чинниками, які негативно впливають на забезпеченість сільськогосподарських підприємств основними засобами, є повільне введення в дію нових потужностей для тваринницької галузі, зниження обсягів виробництва техніки у сільськогосподарському машинобудуванні країн через фінансово-економічну кризу, зменшення обсягів внесення органічних добрив під сільськогосподарські культури. [2]

У країнах СНД гостро постають екологічні проблеми землекористування. Значна площа

сільгоспугідь піддається впливу вітрової та водної ерозії. Негативний вплив на екологію ґрунтового покриву спричинила аварія на Чорнобильській АЕС.

Системними чинниками гальмування реформування аграрного виробництва є недостатня реалізація природно-кліматичного та трудового потенціалу країн через нерозвиненість інфраструктури заготівлі та збуту сільгосппродукції, низьку економічну ефективність використання сільгоспугідь, зменшення засівів орних земель, збільшення собівартості як вирощування, так і реалізації сільськогосподарської продукції, низький рівень матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств, їх низьку капіталооснащеність, високий рівень процентних ставок за кредитами банків, недостатній рівень організаційного та фінансового забезпечення державних закупівель життєво важливих продуктів харчування, кризові явища у тваринництві, відсутність цілісного прозорого ринку сільгосппродукції, парцеляцію земель сільськогосподарського призначення, низький рівень інвестування сільськогосподарської галузі, невідповідність продукції сільського господарства країн СНД міжнародним стандартам якості та санітарним нормам, високе техногенне та антропогенне навантаження на ґрунти, яке посилюється дією природних факторів, високий рівень освоєності сільгоспугідь, незавершеність в деяких країнах реформування земельних відносин [3].

Поряд із цим доводиться констатувати, що країни ЦСЄ не зуміли використати усі свої потенційні можливості, які дуже високо оцінювалися зарубіжними фахівцями, зокрема відносно України. Так, за даними експертів Дойче Банку, на момент розпаду СРСР економічний потенціал України мав найкращий рейтинг, а її сільськогосподарське виробництво отримало вищу оцінку серед колишніх союзних республік. Наведені обставини потребують з'ясування незадовільних результатів аграрної реформи як в Україні, так і в інших державах колишнього СРСР, першим кроком у вирішенні якої є порівняльний аналіз змісту аграрних перетворень в державах ЦСЄ.

Аналізуючи аграрні реформи в країнах ЦСЄ, перш за все необхідно відзначити, що ніякого загального «сценарію», а тим більше загальних «рецептів» аграрного реформування ці країни не мали. Усі вони істотно різнилися за стартовими умовами, тобто за загальним рівнем економічного розвитку, формами землеволодіння, землекористування і господарювання. Так, у Польщі і колишній Югославії переважали приватна власність на землю й індивідуальне виробництво, функціонували окремі елементи ринку землі. Угорщина перед реформами мала розвинений аграрний сектор, який характеризувався тісними горизонталь-

ними і вертикальними інтеграційними зв'язками в рамках індустріально-виробничих систем.

Сільське господарство Східної Німеччини (колишньої НДР) характеризувалося високою концентрацією вузькоспеціалізованого виробництва. Тут середній розмір господарства в суспільному секторі складав 4,9 тис. га землі (проти 19 га з розрахунку на 1 ферму у ФРН).

Аграрне виробництво Румунії було менш продуктивним і відрізнялося нижчим рівнем інтенсивності. Проте у всіх цих державах було єдине розуміння реформування не як вдосконалення соціалістичної системи шляхом її поступового насичення елементами ринкових стосунків, а як переходу до ринкової економіки з приватною власністю на лівову частку суспільного багатства, економічною свободою товаровиробників і лібералізацією обмінних процесів. В основу реформаторської ідеології вони поклали посилення мотивації виробників за рахунок приватного інтересу [4].

Різними шляхами і з використанням різних методів реформування держави ЦСЄ та Україна прийшли до багатоукладної аграрної економіки ринкового типу. За даними офіційної державної статистики, в 2012 р. в аграрному секторі України налічувалося 8121 господарських товариств, 4183 приватних сільськогосподарських підприємств, 856 виробничих сільськогосподарських кооперативів, 294 державних сільськогосподарських підприємств і 1680 господарств інших типів. До сільськогосподарських підприємств відносять також селянські (фермерські) господарства, яких в 2012 р. налічувалося 40732. Значна частина сільськогосподарської продукції виробляється також в господарствах населення. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що одним із руйнівних наслідків трансформаційної кризи в країнах колишнього СРСР є «атомізованість» сільського господарства, його низька товарність і дезінтеграція АПК на початку транзитивних змін [5].

Первинні концепції реформування аграрної сфери орієнтувалися тут на максимально швидкий «запуск» в чистому виді ліберально-ринкової моделі функціонування аграрних суб'єктів господарювання — на максимальну лібералізацію цін, мінімальне втручання держави в обмінні процеси, обмеження бюджетного фінансування тощо. При цьому упевненість у всесиллі механізмів вільного ринку була настільки глибокою, що більшість країн в перші роки реформ не розробляли навіть загальних концепцій або програм їх проведення [6]. Проте аналіз результатів і ходу реальних трансформаційних процесів виявив обмежені можливості ліберально-ринкової моделі, зокрема в Україні, а також в інших країнах ЦСЄ.

У державах ЦСЄ економічні передумови і механізми для ефективного функціонування аграрного сектору створювалися шляхом дер-

жавного регулювання внутрішнього аграрного ринку з використанням переважання грошових і товарних інтервенцій. Певна увага приділялася також механізмам забезпечення платоспроможності товаровиробників за допомогою пільгового кредитування. Важливо підкреслити, що проблема стабілізації сільськогосподарського ринку в більшості постсоціалістичних країн ЦСЄ почала вирішуватися на другий-третій рік аграрних реформ як державна політика і в основному за рахунок державних грошових коштів [7]. Доленосна альтернатива — стихійний чи регульований державою аграрний ринок — була своєчасно і без зволікань вирішена на користь сучасного цивілізованого аграрного ринку.

Соціальний і економічний прогрес в сільських місцевостях країн ЦСЄ, що продовжують йти шляхом ринкової трансформації, тісно пов'язаний зі здібністю до нововведень і конкурентоспроможністю в агропромисловому комплексі як на місцевих, так і на міжнародних ринках. Конкурентна перевага значною мірою залежить від низки чинників, зокрема від таких характеристик попиту, як, наприклад, відповідність вимогам місцевого ринку і силі тиску, який цей попит надає на вимоги безпеки та якості продуктів харчування. Відповідно, в місцевих управлінських системах розробляються такі стратегії підвищення конкурентоспроможності, які знаходяться у згоді зі споживчими стандартами, правилами і очікуваннями щодо якості продуктів та їх безпеки за сприятливих економічних умов. Там, де агропродовольчий сектор конкурентоспроможний, він робить значний внесок в забезпечення продуктами харчування з необхідними живильними властивостями, високою якістю і безпекою.

Розробка такої стратегії повинна базуватися на творчому осмисленні досвіду аграрної політики інших транзитивних країн-членів СОТ, зокрема відносно змін у структурі державної підтримки аграріїв. У цих країнах мала місце тенденція до зростання частки заходів так званої «зеленої скриньки» у структурі державної підтримки аграрної сфери ще до набуття членства у СОТ. Як показує досвід цих країн, ця тенденція триватиме і підсилюватиметься після приєднання країни до СОТ.

Зокрема, у Чехії, Польщі, Словенії протягом перехідного періоду частка заходів «зеленої скриньки» поступово зростала і протягом 1996—1998 рр. почала переважати у структурі підтримки сільського господарства. За даними Секретаріату СОТ, у 1998 р. частка «зеленої скриньки» у бюджеті державної підтримки Чеської Республіки складала 86,2 %, Польщі — 73,8 %, Словенії — 60,8 %. Тенденція до зростання підтримки сільського господарства заходами «зеленої скриньки» є характерною і для розвинутих країн. Зокрема, за да-

ними Секретаріату СОТ, з 1995 по 2001 рік витрати на програми, що підпадають під цю категорію підтримки сільського господарства, збільшилися у країнах ЄС на 56 %, у США — на 26 %, Австралії — на 53 %. Це означає, що поступово відбуватиметься зміщення акцентів бюджетної підтримки сільського господарства з підтримки сільськогосподарських підприємств у бік підтримки розвитку сільської місцевості. Як і в країнах Центральної та Східної Європи, ці тенденції посиляться у ході руху України до європейської інтеграції, адже розвиток сільської місцевості у країнах ЄС є напрямом аграрної політики, що має однаковий пріоритет поряд із підтримкою сільськогосподарських виробників.

Цілком імовірно, що така тенденція зрушень в аграрній політиці буде відбуватися і в Україні, яка вже є членом СОТ. Це означає, що держава буде активно підтримувати розвиток інфраструктури у сільській місцевості (будівництво шляхів, електромереж, меліоративних споруд), розвиток ринкової інфраструктури для селянських господарств (сприяння збуту сільськогосподарської продукції, включаючи збирання, обробку і розповсюдження ринкової інформації), охорону довкілля, підтримку депресивних територій, вкладати гроші у людський капітал села. Нейтралізації можливих негативних наслідків для сільського населення від полегшення доступу імпортованих товарів на внутрішній ринок країни і реалізації можливих позитивних наслідків сприятимуть підтримка формування й розвитку ринкової та соціальної інфраструктури, кооперативів обслуговування, дорадчих служб.

На сьогодні для країн СНД головним пріоритетом забезпечення належного рівня продовольчої безпеки є насичення ринку власною сільськогосподарською і продовольчою продукцією. Цьому сприятиме впровадження певних елементів стратегії аграрного протекціонізму в межах, що відповідають вимогам СОТ і двостороннім домовленостям. За нашою оцінкою, чітка і послідовна державна політика щодо підтримки галузі є одним із пріоритетних аспектів вирішення проблеми продовольчої безпеки країн з ринковою економікою, що розвивається, на сучасному етапі.

Країни СНД повинні створити дієвий механізм захисту своїх національних інтересів у відносинах з іншими державами при вирішенні продовольчих проблем. В умовах посткризового відновлення економіки цих країн необхідно забезпечити базу для стабільного розвитку аграрного виробництва, підвищити його конкурентоспроможність, подолати цінові диспропорції, посилити державну підтримку товаровиробників з використанням надбань європейського досвіду. Антикризові заходи необхідно поєднувати з розв'язанням завдань стратегічного характеру, що

дозволить подолати диспропорції розвитку агропромислових комплексів цих країн з ринковою економікою, що не є ще інституційно сталими.

Загальносвітові тенденції розвитку аграрного сектору у середньостроковій перспективі формуватимуть низку викликів для агропродовольчих систем країн ЦСЄ, у тому числі й України. Ці виклики полягають у такому:

- наростання ресурсних дисбалансів у світі, зокрема дефіцит продовольства, стимулюватимуть зростання цін на продукцію аграрної галузі;

- діюча на сьогодні модель захисту внутрішнього ринку Казахстану, Росії, України від цінових коливань (адміністративне регулювання цін, заборона або обмеження експорту тощо) не лише є неефективною в умовах відкритої ринкової економіки, але й демотивує аграрне виробництво як таке;

- висока інвестиційна привабливість аграрного виробництва сприятиме збільшенню конкуренції між країнами, що мають аналогічний Україні значний аграрний потенціал. Аналітики ФАО дійшли висновку, що до 2050 року інвестиції в агропромисловий сектор країн, що розвиваються, виростуть у 5 разів і складуть не менш 44 млрд. дол. на рік проти нинішніх 7,9 млрд. дол. Але активізації припливу інвестицій в аграрно-промисловий комплекс тієї чи іншої країни повинна сприяти державна аграрна політика зазначеної країни, а саме: має задовольнятися потреба в технологізації аграрного виробництва: за підрахунками Асоціації «Український клуб аграрного бізнесу», в 2012 році втрати внаслідок використання старих непродуктивних комбайнів і тракторів сягають 7,5 млрд. грн. внаслідок того, що уряд не підтримує фінансово-технічне переоснащення галузі;

- нерівномірність світового розвитку аграрного виробництва (зокрема, через високий рівень субсидій в розвинених країнах та низьку інвестиційну активність в країнах з ринковою економікою, що розвивається), викривлення конкурентної ситуації через поширення протекціоністських заходів, зростання відставання країн, що розвиваються, від світових лідерів;

- глобалізація переробної промисловості та трансфер виробництв (особливо в трудомістких галузях) з розвинених країн в країни, що розвиваються, збереже в ролі важливого джерела конкурентних переваг низькі витрати, що робить конкуренцію з боку ринків із низькими витратами і цінову конкуренцію одними з ключових зовнішньоекономічних ризиків.

Кластерна форма транскордонного співробітництва в АПК здатна забезпечити збалансований розвиток як самого комплексу, так і сільських територій, включаючи не тільки економічну складову розвитку, але й соціальну та екологічну ком-

поненту, [8] а також суспільно значущу компоненту розвитку, оскільки доведено, що кластери через механізми неформальних зв'язків посилюють «включенність» сільського соціуму в суспільне життя, що створює додатковий соціальний капітал, активізує співробітництво влади, бізнесу і громадськості і наприкінці забезпечує додаткову конкурентну перевагу цього кластера над бізнес-одинаками, що конкурують. Вважаємо, що такі кластери слід засновувати на базі господарської інтеграції суб'єктів підприємницької діяльності, розташованих на території прикордонних регіонів суміжних держав, що забезпечить їм додаткові переваги порівняно з відособленим функціонуванням.

Висновки. Дослідження показало, що ці переваги виникають в результаті:

- об'єднання ресурсів у рамках транскордонних кластерів і ефекту економії на масштабі внаслідок зростання спільного ринку;

- появи ефекту від об'єднання великої кількості малих і дрібних виробників у більш значні бізнес-структури, що забезпечує більш стабільне функціонування;

- створення механізмів розподілу прибутку і спільного інвестування залежно від загальних пріоритетів;

- формального і неформального обміну досвідом і передовими технологіями;

- раціонального поєднання саморегулювання із взаємовигідною і взаємоузгодженою спільною діяльністю.

На сучасний момент транскордонне співробітництво в Україні має досить розвинене нормативно-правове підґрунтя. До законодавчої бази, що регламентує транскордонні відносини, входять як національні нормативно-правові акти, так і низка двосторонніх угод, що регламентують співробітництво між Україною та сусідніми дер-

жавами, але для регламентації транскордонного співробітництва у формі кластерів необхідно розробити нормативно-правові документи, що визначають особливості функціонування транскордонних кластерів.

Література

1. Сільське господарство України. Статистичний збірник 2012. — К, 2013. — 392 с.

2. Назаренко В. И. Аграрная политика (Запад, Восточная Европа, Россия). Часть I / В. И. Назаренко, А. Г. Папцов, М. Ю. Коган ; под общ. ред. В. И. Назаренко. — М. : ВНИИТЭИагропром, 2008. — 450 с.

3. Development Report 2008: Agriculture for Development. — Washington : World Bank, 2007. — 384 p.

4. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : монографія / Надія Мікула. — Львів : ІРД НАН України, 2004. — 395 с.

5. ПАРК: промислово-аграрные региональные кластеры / Центр трансфера инновационных технологий РФ. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.center-inno.ru/ru/park>.

6. Длугопольський О. Кластерна модель розвитку промислового виробництва регіону як фактор ефективних структурних реформ (на прикладі Тернопільської області) / О. Длугопольський // Економічний часопис — XXI: ТНЕУ. — 2003. — № 2. — с. 46–52

7. Омский агропромышленный биокластер: Презентация / Михаил Александрович Сутягинский. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.center-inno.ru/ru/park>.

8. Семенов Г. А. Створення кластерних об'єднань в умовах нової економіки : монографія / Г. А. Семенов, О. С. Богма. — Запоріжжя : КПУ, 2008. — 244 с.